Чыганак: **Казан утлары.- 1967.- № 1.**

Ильтани Иллялова

ҮРНӘК БУЛЫРЛЫК ИҖАТ

50 ел!.. Һәр көне, сәгате, хәтта минуты да гаять күп көч сарыф итүне, арыталуны белмәстән өзлексез эзләнүне сорый торган, кешенең бөтен барлыгын — талантын, физик һәм акыл көчен үзенә сеңдереп бара торган иҗади хезмәт белән үткән еллар. Һәм алар бөтенесе дә бер кешенеке — бөтенесе дә халык артисты Фатыйма Ильскаяныкылар.

Беренче тапкыр сәхнәгә ул революция алды елларында күтәрелде һәм үзенең сәнгать юлындагы беренче адымнарыннан ук тамашачыларда югары әхлак принциплары тәрбияләү өчен көрәшә башлады. Театр сәхнәсе аның өчен чын мәгънәсендә көрәш аренасы булып әверелде. Аның Ильская дигән фамилияне йөртүе дә тикмәгә генә түгел бит. Хәтта шуның белән дә ул үзенең иленә, халкына хезмәт итәргә омтылуын белдерде.

Фатыйма Ильская театрга килүенең беренче елларында ук күп уйный. Төрле чак була: аерым эпизодларда да, төп рольләрдә дә уйнарга туры килә. Ул Г. Камал, К. Тинчурин һәм чит ил драматургларының әсәрләрен куюда катнаша. Революциядән соң, әле 1918 елда ук, бер төркем актерлар белән бергә Фатыйма Ильская Мәскәүгә бара. Башкалада үткән айлар, МХАТ һәм башка театрларда булу, атаклы рус актерларының уенын күрү яшь актриса өчен осталыкка ирешү юлында менә дигән мәктәп була.

Электән кимсетелеп, кыерсытылып, эзәрлекләнеп-кысылып килгән татар театр сәнгате революциянең беренче елларында ук бик нык үсте. Бөтен Советлар иле гадәттән тыш үзгәрешләр кичергән давыллы һәм ялкынлы көрәш еллары иде ул. Патша Россиясе тарафыннан тәмам коллыкка төшерелгән һәм Октябрь революциясе көннәрендә азатлык яулап алган халык кинәт авыр йокыдан уянып киткәндәй була, бөтен көче белән яңа тормышка, яктылыкка омтыла. Тиз арада театрлар оештырыла, мәктәпләр төзелә, югары уку йортлары ачыла. Әмма дошманнар да кул кушарып утырмыйлар, ачыктан-ачык та, астыртын төстә дә яшь Совет Республикасына каршы көрәш алып баралар, һәртөрле юллар белән социалистик җәмгыять төзелешенә аяк чалырга маташалар. Әлбәттә, бу көрәш театрны да читләтеп үтә алмый. Мондый шартларда театрның кем файдасына эшләве аның тамашачыга нәрсә күрсәтүе һәм ничек күрсәтүе белән билгеләнә. Халык театрга тормыш мәктәбе итеп карый. Әнә шуңа күрә дә театрның үз эчендә реализм тарафдарлары белән формалистлар арасында башланып киткән көрәшнең кем файдасына хәл ителүе аеруча зур әһәмияткә ия була. Әйтергә кирәк, Г. Камал исемендәге татар театры бу көрәштә сынатмый һәм тиз арада тамашачының хөрмәтен яулап ала. Мондый уңышка ирешүдә аның труппасында Кәрим Тинчурин кебек җитәкченең, М. Мутин, М. Әпсәләмов, Ш. Шамилский, К. Шамил, Н. Таҗдарова, Н. Арапова, Г. Болгарская, Ф. Ильская кебек артистларның булуы

хәлиткеч роль уйный. Алар тормышчан һәм чынбарлыкны дөрес сурәтләүче сәнгать өчен бөтен көчләрен биреп көрәшәләр.

Баштагы елларда Фатыйма Ильскаяның иҗаты әнә шундый вакыйгалар эчендә кайнап үсә. «...Аның талантының нәфис чәчкәсе татар сәхнәсенең элекке кояшсыз, караңгы, авыр көннәрендә ачылды. Азат илнең азат сәхнәсендә ул тагын да гүзәлрәк булып чәчәк атар»,— дип язды Һади Такташ Ф. Ильскаяның Совет властеның беренче елларындагы иҗаты хакында.

Чынлап та, еллар үткән саен актрисаның иҗаты һаман үсә һәм ныгый барды. Тамашачыны кешелеклелеккә, тормышның гүзәллеген тоеп, көр күңел белән яшәргә чакыру тавышы көчлерәк яңгырый башлады. Ул иҗат иткән образларның һәркайсы кешегә ихтирам һәм олы мәхәббәт хисләре белән сугарылган. Актриса үзе иҗат иткән образлар аша тамашачының йөрәгенә үтеп керергә, аны саф күңелле, үз кадерен һәм дәрәҗәсен белә торган, зур хәрефтән язылырлык Кеше итеп тәрбияләргә омтыла.

Әле кырыгынчы еллар башында ук Гадел Кутуй аңа, татар сәнгатендә гаҗәп бер талант, дип бәя бирә. «Ул иҗат иткән образларда,— дип яза Гадел Кутуй,— рухи гүзәллек күп, ул хатын-кыз йөрәгендәге серләрне ачып бирү сәләтенә ия... Ильская һәр образда үзенә бертөрле һәм беркайчан да үзен-үзе кабатламый. Ләкин аларның барысы өчен дә уртак сыйфатлар хас: бу — гадилек һәм тормыш дөреслеге». Сүз дә юк, бик дөрес тотып алынган һәм бик төгәл әйтеп тә бирелгән. Тик, Гадел Кутуй фикерләрен дәвам итеп, тагын шуны өстисе килә: Ф. Ильская иҗат иткән образларның барысы өчен дә уртак булган сыйфатлар моның белән генә бетми әле. Образлардагы шигърият һәм нечкә күңеллелек, рухи байлык, хатын-кызларга хас булган гаҗәеп бер эчке матурлык сыйфатларының искиткеч терелек, шаянлык-шуклык белән үрелеп баруларын да әйтеп үтәргә кирәк. Ильская иҗатында тормыш чынбарлыгының дөрес чагылышы һәрвакыт романтик төсмерләр белән дә бәйләнеп баралар бит.

Фатыйма Ильскаяның илле ел дәвамында уйнаган рольләре — ә аларның саны йөздән артык — күп төрлеләр. Аларның күпчелеге классик репертуарда иҗат ителгән образлар: Шекспир трагедияләреннән Джульетта, Дездемона, Корделияләр; Шиллерның «Мәкер һәм мәхәббәт» драмасыннан Луиза белән Мильфорт; Гольдониның «Кунак өе хуҗасы» комедиясеннән Мирандолина; Лопе де Веганың «Печән өстендәге эт» комедиясеннән Диана; Бомаршеның «Фигароның өйләнүе» комедиясеннән Сюзанналар. Рус классикасыннан һәм хәзерге чор совет драматургларының әсәрләреннән алынган рольләр дә бар. Һәм, әлбәттә, иң күбе татар язучыларының пьесалары буенча иҗат ителгән образлар: Айсылу («Ташкыннар»), Фатыйма («Тормыш җыры»), Камилә («Хаҗи әфәнде өйләнә»), Рәүфә («Рәүфә»), Мәргыйзә («Хөррият»), Кәүсәрия («Карлыгач канат кага») һәм башка бик күпләр.

...Шат күңелле Сюзанна. Ул — көләч һәм шаян. Матур һәм зур күзләреннән очкыннар сибелә. Аннан бетмәс-төкәнмәс дәрт, тазалык һәм көч бөркелеп тора. Ул Альмавиваны бик оста хәйләли һәм үз сөйгәне Фигароның турылыклы ярдәмчесе булып китә. Сюзанна-Ильская бик чибәр, ягымлы һәм бераз гына кыланчык та.

Ә берничә елдан соң Ильская Таняны (А. Арбузов, «Таня») уйный. Бусы инде бөтенләй икенче төрле характер. Тамашачы каршына ул башта үз иренә чиксез дәрәҗәдә гашыйк булган һәм үз тормышының төп мәгънәсен дә аңа хезмәт итүдә генә дип ышанган беркатлырак яшь хатын булып килеп баса. Әмма ул һаман үсә, җәмгыятьнең һәр яктан җитлеккән бер кешесе буларак формалаша бара. Фатыйма Ильская шушы үсеш процессын бик зур осталык белән, ачык һәм ышандырырлык итеп тамашачыга җиткерә. Ул үз героен өч этапка бүленгән катлаулы юлдан уздыра. Бәхетне фәкать шәхси тормышта, мәхәббәттә генә табарга мөмкин дип уйлаган яшь хатын тамашачы күз алдында үзгәрә бара. Иренең мәкерле йөзе ачылгач, ул үзенең элекке идеалларына ышанычын югалта. Кеше үз бәхетен фәкать хезмәттә генә табарга тиеш икән, дигән фикергә килә ул. Өченче этапта исә без аны, тормышның авыр сынауларын үтүгә дә карамастан, үзендә олы күңеллелекне, кешелеклелекне, рухи гүзәллекне саклап калырлык көч тапкан, кыен хәлләр алдында куркып калмый торган кыю һәм акыллы бер хатын итеп күрәбез. Таня образы актрисага зур кыенлыклар аша бирелә. Бик күп вакыт һәм көч сарыф итәргә туры килә. Әмма актриса өчен боларның берсе дә юкка булмый, чөнки алдагы елларда Джульеттаның (Шекспир, «Ромео һәм Джульетта») бик җаваплы һәм катлаулы образын иҗат иткәндә дә зур файдасы тия ул хезмәтнең.

Джульетта образында да кешенең шәхес буларак үсешен, формалаша баруын күрсәтергә кирәк бит. Яшь кенә кыз, вакыйгалар агышы белән килеп туган үзенчәлекле шартлар тәэсирендә, кыска гына вакыт эчендә тулы камиллеккә ирешкән акыллы хатын булып җитешә. Фатыйма Ильская бу рольне дә зур осталык һәм төгәллек белән башкарып чыга.

Еллар үтә, актрисаның осталыгы үсә, чарлана бара. Инде кырыгынчы елларда ук, матбугат битләрендә аның иҗаты турында гел мактап сөйли башлыйлар. «Ильская бик әйбәт уйный»,— дип яза үзенең 1943 елгы бер мәкаләсендә Ю. Головащенко. Ильскаяның Диана ролендә уйнавы хакында фикер алышканда К. Державин аны «бик шәп» дип бәяли. «Гроза» спектакленә 1944 елда «Красная Татария» газетасында рецензия басыла. «Һичшиксез,— дип яза автор,— спектакльнең төп уңышы Ильскаяның Катеринаны менә дигән итеп уйнавына бәйләнгән».

Күп тә үтми сәхнәгә Мирсәй Әмирнең «Тормыш җыры» пьесасы чыгарыла. Әсәр үзенең тормышчанлыгы, характерларның байлыгы һәм шул ук вакытта үзенең шигърилеге, музыкальлеге белән сокландыра. Аның һәр сүзе, фразасы уйнаклап, җырлап тора. Кешеләрнең олы хисләре, тирән кичерешләре турында язылган бу әсәр хакында А. Глебов болай ди: «Ул үзенең бөтен эчтәлеге белән шулчаклы шигъри ки, аны хәтта драматик поэма дип тә атарга мөмкин булыр иде, ә шул ук вакытта ул бик тормышчан да, анда бик калку итеп бирелгән тормышчан вакыйгалар һәм характерлар тулып ята». Әсәр сәхнәдә дә зур уңыш белән бара. Тамашачылар аны зур кызыксыну белән һәм яратып карыйлар. Һичшиксез, ТДАТ коллективының бу уңышында Фатыйма ролен башкаручы Фатыйма Ильскаяның да өлеше зур. Биредә тамашачы билгеле бер схема белән эшләнгән шаблон образны түгел, ә тормышчан һәм тулы канлы совет кешесен күрә. Фатыйма — туры сүзле, эчкерсез, бик мөлаем һәм сөйкемле хатын. Аны яратмаска, аңа сокланмаска, аның белән горурланмаска мөмкин түгел.

Шулай да, аерым очракларда режиссураның тиешле югарылыкта булмавы талантлы актрисаның уенына комачаулык итә. Шуңа күрә еш кына әйбәт башкарылган рольләрдә дә фикер төгәллеге җитешми, образ төссезләнә төшә. Дездемона, Корделия һәм билгеле күләмдә хәтта Катерина рольләре белән дә нәкъ шундый хәл килеп чыга. Әгәр инде Ильская кебек талантлы актриса да шундый хаталар ясый икән, бу тагын һәм тагын бер кабат театрда режиссураның нинди зур һәм әһәмиятле урын алып торуы турында сөйли.

...Ә еллар һаман да үтә тора, инде үз эшенең остасы буларак тәмам үсеп, өлгереп җиткәч, инде мактаулы исемнәр алгач, халык артисты дәрәҗәсенә ирешкәч, актрисага икенче пландагы рольләргә күчү турында уйларга вакыт җитә. Әнә шушы күчеш вакытында ул үзенең бөтен көчен, кыюлыгын, олы акылга ия икәнлеген күрсәтә дә инде. Ул олы яшьтәге хатын-кызлар рольләрендә дә бик уңышлы уйный башлый. Островскийның «Котырган акчалар» комедиясендәге Чебоксарова шундый рольләр арасында беренчеләрдән хисаплана. Әсәрне сәхнәгә ул чакта әле ГИТИСның дипломанты булган Марсель Сәлимҗанов куя. Режиссер әсәрнең идея эчтәлеген тамашачыга җиткерү эшенә аның исеменнән башлап тотына: «Котырган акчалар». Шундый акчаларның колы булган кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләре дә нормаль түгел, котырынкы мөнәсәбәтләр, дип фикер йөртә ул. Спектакльдә бер генә унай герой да юк. Андагы персонажларның үзара мөнәсәбәтләре дә үтә кансызлык, икейөзлелек белән сугарылган. Бөтен нәрсә дә исәп-хисапка корылган. Фатыйма Ильская да нәкъ шундый трактовкадан чыгып уйный һәм шәп уйный. Аның Чебоксаровасы юантыграк гәүдәле, беренче карашка сабыр акыллы, аристократ тәрбияле хатын булып күренә, ләкин шул ук вакытта аңарда ниндидер әшәкелек, кабахәтлек тә бар кебек. Үзенең бердәнбер кызы Лидиягә дә ул товар итеп кенә карый һәм аны мөмкин кадәр кыйммәтрәк бәягә сату турында баш вата. Аның бөтен борчылганы, бөтен кайгысы шул. Чебоксарова-Ильская салкын канлылык һәм зур саклык белән эш итә, «товарның бәясен төшермәсәм генә ярар иде», дип, гел куркып яши. Тышкы кыяфәте белән юньле генә күренгән бу кеше, эш чак кына акчага кагылса да, шунда ук үзенең бөтен тәрбиялелеген, бөтен кешелек сыйфатларын югалта. Шулай бервакыт Лидиягә килгән кунакларның берсе ялгыш кына идәнгә акчасын төшереп җибәрә. Һәм Чебоксарова-Ильская үзенең дәрәҗәсе, аристократлыгы турында онытып, акча артыннан ташлана, шуны эзләп идән буенча үрмәләп йөри. Икенче бер урында аның әшәкелеге тагын да ачыграк чагылыш

таба. Ул утларны сүндереп йөри, ярым караңгы бүлмәдә Телятев белән Лидиянең үзләрен генә калдырып чыгып китә. Аннан соң посып кына ишек аша тегеләрне күзәтеп йөри, исәбе, андый-мондый хәл булса, миллионер Телятевне эләктереп алырга һәм кызына өйләндереп калырга.

Ә берничә елдан соң Ильская бөтенләй икенче характердагы рольдә — В. Лаврентьевның «Ата хакы — тәңре хакы» драмасыннан Софья ролендә уйный. Тамашачы каршына ул менә дигән балалар тәрбияләгән, илебезгә әйбәт кешеләр үстереп биргән ана булып килеп баса. Фатыйма Ильскаяның Софьясы — ягымлы, йомшак күңелле, шәфкатьле, олы йөрәкле хатын.

...50 ел. Әгәр дә дөньяда могҗиза булып, актрисаның шушы вакыт эчендә иҗат иткән барлык образлары да реаль кешеләргә әверелеп тамаша залына җыела алсалар, без анда төрле илләрдән, төрле чорлардан килгән, төрле яшьтәге һәм профессиядәге, төрле дәрәҗәле һәм характерлы кешеләрне очратыр идек. Алар арасында без патша Россиясенең авыр шартларында яшәп тә, кыенлыклар алдында баш имәгән, күңел түрләрендә горурлык һәм кешелеклелек хисләрен саклап кала алган хатын-кызлар белән беррәттән, олы ихтыяр көченә ия булган кыю совет кешеләрен дә, йомшак табигатьле һәм киң күңелле, саф йөрәкле мөлаем кызларны да күрер идек. Бу залда татарлар да, руслар да, башкортлар да, французлар да, испаннар да, немецлар да, италиялеләр һәм башка бик күп милләтләрнең хатын-кызлары булыр иде. Алар — күп төрлеләр, берсе дә икенчесен кабатламый. Кайсылары — тыйнак һәм сабыр холыклы, икенчеләре — кайнар һәм чуар йөрәкле. Алар барысы да бер үк актрисаның фантазиясе һәм талант көче белән иҗат ителгәннәр. Шуңа күрә, бу образлар бер-берләреннән ничек кенә аерылып торсалар да, без аларда бер үк артистны күрә һәм аның әшәкелеккә, явызлыкка каршы актив мөнәсәбәтен тоя алыр идек.

Ләкин андый могҗиза юк һәм була да алмый. Шуңа күрә фотолар белән канәгатьләнергә туры килә. Ә фотолар күп. Менә алар безнең алдыбызда яталар. Аларда — Фатыйма Ильская төрле рольләрдә. Аларның һәркайсында без үзебезгә ни дә булса сөйли торган хәрәкәтчән йөзне күрәбез, актрисаның образны үзенә буйсындыра торган көчен, акылын тоябыз.

Һәр фото актриса иҗат иткән бер образны чагылдыра. Менә бусы гүзәл Трильби, ә аның янәшәсендә — тәкәббер һәм горур Турандот, чая, гаугачыл һәм оят дигән нәрсә белән дә бик үк санашмый торган Кәүсәрия, кыю һәм кырыс Долорес Ибаррури, хәсрәтле-моңсу Айсылу, җыйнак һәм дәртле Фатыйма, мәхәббәт шатлыгына чумган Дездемона, гамьсез һәм шаян Мирандолина, йөрәк ярасына түзә алмыйча сыкранучы Луиза Миллер, җиңел акыллырак Мария Антоновна...

Фотолар күп, аларның барын да санап чыга алмыйсың. Аларны караганда образлар галлереясы яныннан үткәндәй буласың, гаҗәпләнәсең, сокланасың: һәркайсы үзенә бертөрле, берсе дә икенчесенә охшамаган, никадәр мимика байлыгы! Артист өчен йөз мимикасының нинди зур әһәмияткә ия булуын һәркем белә. Ә бит сәхнәдә артист уйнаган һәр образның үз мимикасы бар, ул гадәттә озак эзләнүләр, авыр һәм тырыш хезмәт нәтиҗәсендә табыла һәм ул фәкать шул бер образ, шул бер кеше өчен генә ярый, аны икенче персонажларга күчерә алмыйсың. Шуңа күрә дә, әлеге фотоларны күргәч, ирексездән сокланасың: никадәр көч һәм тырышлык бар бу актрисада!

Фатыйма Ильская үзе башкарган рольнең пластик ягына, гәүдә торышына, хәрәкәтләренә дә бик зур әһәмият бирә һәм үзенчәлекле образлар иҗат итүдә аннан да бик оста файдалана. Сәхнәдә ул, вакыйгалар агышының ритмын тоеп, шуңа ярашып, бик төгәл һәм матур хәрәкәт итә.

Үзенә бертөрле лиризм һәм ягымлылык белән сугарылган тавыш; йомшак, ләкин төгәл хәрәкәтләр ясарга сәләтле куллар; йөз хәрәкәтләренең байлыгы, сыгылмалы гәүдә — шулар барысы бергә тупланып башкарылган рольнең һәр яктан да эшләнгән төгәл һәм тулы образын тудыралар, аның бөтенлеген һәм камиллеген тәэмин итәләр...

Яшь кенә кызның тәүге мәртәбә театр ишегең ачып кергән көне инде еракта, арттa калган. Аннан бирле ярты гасыр вакыт үткән. Ә атаклы сәхнә остасы булып җитешкән актриса әле бүген дә яшь йөрәкле, бүген дә аның күзләре яшьлек дәрте белән очкынланалар. Бүгенге тормышны да ул яшьләрчә тоя, яшьләрчә кабул итә һәм анда яшьләрчә яшәргә омтыла.

Мәңге яшьлек Сезгә, Фатыйма апа!